

УДК 304.4 «18» (477) Михайло Драгоманов

Тетяна Ємець

ДОЛУЧЕННЯ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА ДО УКРАЇНСЬКОЇ СПРАВИ

Формування української ідентичності Михайла Драгоманова відбувалося в епоху розвитку українського руху від українофільства до політичних партій. Визначний український громадський діяч став не лише «продуктом» цієї трансформації, але водночас і активним творцем модерного українського націостановлення.

Ключові слова: український рух, українофільство, націєтворення, Михайло Драгоманов.

T. Emetz. Вовлечение Михаила Драгоманова в украинское движение

Формирование украинской идентичности Михаила Драгоманова происходило в эпоху развития украинского движения от украинофильства до политических партий. Выдающийся украинский общественный деятель стал не только «продуктом» этих трансформаций, но и одновременно активным творцом современного украинского нациостановления.

Ключевые слова: украинское движение, украинофильство, нациостановление, Михаил Драгоманов.

T. Iemets. Joining of Mykhajlo Dragomanov to the Ukrainian national movement

Forming of Mykhajlo Dragomanov's Ukrainian national identity took place in the epoch of development of Ukrainian movement from Ukrainophilie to the stage of political parties. The prominent Ukrainian public activist became not only a participant of this transformation, but at the same time an active actor of modern Ukrainian revival.

Key words: Ukrainian national movement, Ukrainophilie, Nation's Building, Mykhajlo Dragomanov.

Видатний діяч українського руху другої половини XIX ст. Михайло Петрович Драгоманов мав одним із псевдонімів –

«Українець». На той час це стало викликом, адже серед діячів українського руху вживаними були самоназви «українофіл», «полтавець», «наддніпрянець» та подібні. Наведений приклад є одним із багатьох свідчень того, як М. Драгоманов ламає стереотипи та виступає родоначальником і творцем власної епохи. За оцінкою В. Горського, М. Драгоманов – талановитий публіцист, глибокий історик, літературознавець, фольклорист, економіст, філософ – «в історії української культури посідає місце, яке дослідники зіставляють за значенням із місцем Т. Шевченка» [1, с. 251]. Та, на відміну від Кобзаря, постать М. Драгоманова часто викликала не лише захоплення та зацікавленість, але й дискусії.

М. Драгоманова, зазвичай, вивчають як самобутнього мислителя, видатного громадського діяча доби національного відродження. Ще на рубежі XIX–XX ст. драгоманівський внесок у націєтворення аналізували, зокрема, О. Бочковський, Д. Дорошенко, М. Павлик, І. Франко; в умовах радянської науки та в діаспорі вивчали погляди М. Драгоманова Р. Іванченко, Я. Дашкевич, Д. Донцов, І. Лисяк-Рудницький, М. Попович та інші. За часів незалежності інтерес до цієї непересічної особистості значно зріс, з'явилися численні дослідження, серед яких варто вказати на роботи Т. Андрусяка, Н. Горбача, О. Гриніва, Я. Грицака, А. Круглашова, О. Петренка, В. Шульги. Але, попри це, постать М. Драгоманова та його науковий здобуток, формування його української ідентичності, внесок у модерне українське націєтворення викликають суперечливі оцінки, тому потребують подальшої розробки.

Народився М. Драгоманов у сім'ї, де глибоко шанували як козацьку старовину, так і нові, на той час, ліберальні європейські погляди щодо прав людини. Як зазначає Л. Дражевська, дослідниця біографії молодшої сестри М. Драгоманова Ольги (Олени Пчілки): «Батькові завдячують Михайло Драгоманов і Олена Пчілка широту своїх поглядів, розвинені інтелектуальні інтереси, свободолюбство, гуманізм. Материним пісням, [...] українському Гадячому завдячують Михайло Драгоманов і Олена Пчілка свою стихійну любов до України й української культури, свою відданість українській ідеї» [4].

Рід Драгоманових, за родинними переказами, походив від грека, який потрапив в Україну у XVII ст. та був «драгоманом», тобто перекладачем, у гетьмана. У родині Драгоманових життя

було облаштоване за звичаями української старовини. Говорили по-українському, співали українські пісні. Дотримувались традиції святкувати українські свята. Все це здійснювалось, в першу чергу, завдяки зусиллям матері, Єлизавети Іванівни. Вона була «простою хутірською панянкою» (за спогадами її онуки Ольги Косач-Кривинюк), донькою дворянина Івана Цяцьки, яка «вміла читати й підписуватись, а писати не вміла» [5]. Але була розсудливою та діяльною. Знала безліч українських пісень, мала прекрасний голос, часто співала дітям.

Батько, Петро Якимович Драгоманов, випускник правничого факультету Петербурзького університету, також був обдарованою людиною – писав вірші (деякі, написані російською мовою, були надруковані). Виховував у дітях любов до науки й літератури. «Завдяки батьку Михайло Драгоманов дуже близько зіткнувся з правовою системою. Як відомо, право – це сфера діяльності, котра постійно апелює до поняття справедливості. Треба думати, що саме батько актуалізував цей ідеал у свідомості сина в дитячі та шкільні роки», – пише В. Кухар [6].

Батько М. Драгоманова, юрист за освітою, боровся за права селян, часто допомагав їм судитися з сусідами-поміщиками, «писав вірші українською мовою і збирав народну поезію; Михайло змалечку говорив по-українськи», та, як влучно зауважує М. Попович, «не стільки українська романтика, скільки гуманістичне почуття справедливості було головною силою, що спричинилася до правозахисної діяльності Драгоманова-батька і привела Драгоманова-сина в український рух» [8, с. 477]. Цей висновок відомого українського філософа знаковий з огляду на прагнення М. Драгоманова у громадсько-політичній діяльності сумістити український рух із захистом знедолених. Я. Грицак назвав М. Драгоманова найбільш послідовним у поєднанні «соціалізму з національною справою», адже М. Драгоманов вважав, що «для українського народу, як для народу «плебейського», тобто позбавленого власних «експлуаторських» класів і представленого майже виключно малоземельним селянством, завдання національного і соціального визволення збігаються» [2, с. 68].

Отримавши могутній спрямовуючий поштовх до науки у родині, М. Драгоманов розпочинав навчання (1849 р.) у Гадяцькому повітовому училищі. Захоплювався історією, географією, мовами, античним світом. Пізніше, навчаючись у Полтавській гімна-

зії (1853–1859 рр.), М. Драгоманов цікавився передовсім гуманітарними дисциплінами. Місцевий вчитель історії О. Стронін прищепив йому інтерес до праць європейських просвітителів – Вольтера, Руссо, Дідро та інших [7].

Уже в гімназійні роки проявилось його діяльне несприйняття несправедливості. «Для підтвердження... тези про наявність ідеалу справедливості у світогляді М. Драгоманова важливо навести епізод з гімназійних років, котрий мало не спричинив його виключення з навчального закладу, – зазначає В. Кухар. – Епізод засвідчує вміння Михайла Драгоманова високо цінувати свободу іншої людини. Йдеться про те, що учень сьомого (випускного) класу М. Драгоманов захистив права третьокласника Івахненка у ситуації, коли наглядач пансіону при гімназії в некоректній формі вимагав від того одягнути форму замість звичайного одягу. В результаті цього інциденту 23 березня 1859 р. Петро Драгоманов був змушений забрати сина з училища. Цікаво, що батько Михайла у цій ситуації підтримав вільнодумні ліберальні інтенції сина... Із складної ситуації з виключенням 1859 р. Михайлу Драгоманову несподівано допомогли вийти учителі Стронін, Горовий, Казимовський, Вакуловський, що висловили «особливу думку» щодо дій адміністрації в цій справі. В результаті дій цих вчителів, і особливо історика О. Строніна, формулювання про виключення М. Драгоманова з Полтавської гімназії рішенням директора училищ Полтавської губернії було замінене звичайним звільненням, тобто з правом продовження навчання в університеті» [6].

Навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира М. Драгоманов у 1859–1863 рр. За відмінні здобутки в навчанні був залишений на кафедрі загальної історії. Згодом М. Драгоманов обіймав посаду приват-доцента, пізніше – доцента кафедри всесвітньої історії Київського університету Св. Володимира. Також він активно займався просвітництвом. Ще під час навчання в Університеті викладав у відкритій М. Пироговим у 1859 р. першій у Києві та Росії чоловічій недільній школі на Подолі. До 1876 р. працював вчителем у Другій київській гімназії. Як член Київської громади, займався роботою в редакційному комітеті із видання популярних книжок для народу.

Яскравим був початок політичної діяльності М. Драгоманова. У виступі 1861 р. на Поштової площі в Києві над труною

Т. Шевченка (під час перевезення тіла Великого Кобзаря для перепоховання на Чернечій горі) М. Драгоманов сказав пророчі слова: «Кожний, хто йде служити народові, тим самим надіває на себе терновий вінець» [3].

У роки життя в Києві М. Драгоманов перебував у вирі подій місцевої української спільноти. Свідченням широти та глибини зв'язків його із тодішнім українством є спогади племінниці Ольги Косач-Кривинюк, дочки сестри М. Драгоманова Ольги Петрівни Косач (Олени Пчілки). Вихована на прикладі старшого на вісім років брата, Олена Пчілка стала відомою громадською діячкою, яка сповідувала засади безкомпромісної української національної самоідентифікації, української самостійності; літератором (поетом, автором прозових та драматичних творів, перекладачем); науковцем (фольклористом і етнографом, членом-кореспондентом ВУАН з 1925 р.). М. Драгоманов, один із засновників Старої громади, залучав сестру до культурно-просвітницької діяльності в Київській громаді. Там вона познайомилася з М. Лисенком, М. Старицьким, П. Житецьким, О. Русовим і С. Русовою та іншими провідними діячами українського руху. Її майбутній чоловік, також член Київської громади, Петро Косач був другом М. Драгоманова. Як і Драгоманови, походив із дворянського роду нащадків козацької старшини. 22 липня 1868 р. на весіллі Петра Косача і Ольги Драгоманової в Хресто-Воздвиженській церкві с. Пирогова Київського повіту свідками були «у молодого – Антонович Володимир Боніфатійович, Кістяковський Василь Федорович; у молоді – Кістяковський Олександр Федорович та Драгоманов Михайло Петрович» [5].

Як здібний науковець, з жовтня 1870 р. до серпня 1873 р. М. Драгоманов був відряджений Університетом Св. Володимира за кордон для навчання. Він побував у Берліні, Відні, Гейдельберзі, Львові, Празі, Римі, Флоренції та інших містах. В. Шульга пише, що там М. Драгоманов слухав лекції відомих істориків, ознайомився з історичними та археологічними пам'ятками, новітньою зарубіжною літературою, а також цікавився місцевою народною поезією, зокрема, сподівався зібрати колекцію італійського фольклору. Цей інтерес до південно-європейської народної поезії став для М. Драгоманова продовженням його фольклорних досліджень в Україні. Він писав: «Я втянувся в украинские дела и в студии постепенно (начал я с народного образования

и с общин – космополитических, демократ[ически]-автономных идей. Окончательно я привязался к ним, особенно к студиям, только на исторических песнях» [Цит. за: 9, с. 425].

Повернувшись до Києва у вересні 1873 р., М. Драгоманов продовжує свою активну діяльність в українському русі. Редагує газету «Киевский телеграф» та готує до друку спільну з В. Антоновичем працю «Исторические песни малорусского народа», розпочату ще у 1869 р. Активно співпрацює із відкритим 13 лютого 1873 р. Південно-західним відділом Імператорського російського географічного товариства. Значення недовгого існування цієї українознавчої за своєю суттю інституції неможливо переоцінити. Легалізація наукової українознавчої діяльності дозволила створити широку фактажеву базу. Було значно посилено видавничу діяльність. Зрештою, чи не найголовніше, завдяки короткому існуванню Південно-західного відділу Імператорського російського географічного товариства встигла народитись спільнота національно свідомої інтелігенції, яка, міняючи форми своєї діяльності (чи започатковуючи «Просвіти», чи засновуючи Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові та Українське наукове товариство у Києві, а пізніше і Всеукраїнську академію наук) не полишала цілеспрямованої роботи з формування української нації. Досягненням, хоча й на короткий термін, для українського руху другої половини ХІХ ст. стало також і видання газети «Киевский Телеграф», яку Стара громада придбала у 1875 р. М. Драгоманов як член редакції газети мав можливість визначати редакційну політику видання. На шпальтах газети стали проголошуватися українофільські та народницькі гасла, порушуватися економічні й соціальні проблеми, які цікавили більшість читачів. Тому «Киевский Телеграф» дуже швидко перетворився на популярне видання, де друкувалися, крім іншого, й матеріали з української старовини, були публікації українською мовою.

Але, як і в 60-х роках, піднесення українського руху дуже швидко спричинило посилення репресій з боку самодержавства. Поштовхом до репресій став так званий «Меморандум», а фактично донос М. Юзефовича, що надійшов з Києва до Петербурга наприкінці 1874 р., де зазначалося, що українці хочуть вільної України у формі республіки «з гетьманом на чолі». У серпні 1875 р. за наказом Олександра ІІ було створено спеціальну комісію, завданням якої стала боротьба з українофільством. За ре-

комендацією комісії було вжито репресій проти окремих українських діячів. Одним із перших від діяльності комісії постраждав М. Драгоманов. 7 вересня 1875 р. його було звільнено із посади після 12 років викладацької та дослідницької роботи у Київському університеті Св. Володимира за «третім пунктом», статтею про політичну неблагонадійність, без права викладання.

18 травня 1876 р. було видано Емський указ (що діяв до 1905 р., майже тридцять років) про заборону діяльності українських товариств, видання літератури, театральних постановок українською мовою. Припинялося видання газети «Киевский Телеграф», було закрито Південно-західний відділ Імператорського російського географічного товариства. В указі, крім іншого, заборонялося друкування та навчання українською мовою, навіть вчителів для південно-західних областей Російської імперії рекомендувалося набирати із росіян [2, с. 65]. У 1895 р. Емський указ було доповнено заборонаю дитячих видань українською мовою.

Внаслідок репресій М. Драгоманов змушений був емігрувати за кордон. Перебуваючи в еміграції з початку 1876 р., М. Драгоманов, за визначенням В. Горського, надзвичайно багато зробив для «введення українського визвольного руху до загальноєвропейського контексту» [1, с. 262]. Він багато публікувався, виступав на міжнародних наукових конгресах і з'їздах, де висвітлював проблеми українства перед світовою спільнотою. «Водночас він, – пише В. Горський, – прагнути зорієнтувати українську справу на взірці європейської культури, гостро критикує земляків за провінційність у наукових пошуках... що привело до розриву 1885 р. з київськими українофілами. Натомість зростають зв'язки М. Драгоманова з галицькою молоддю, що активізує зусилля західноукраїнської передової інтелігенції в розробці філософії національної ідеї» [1, с. 262].

Все своє недовге життя М. Драгоманов перебував у вирі суспільних подій, справив значний вплив на український рух доби українського ренесансу. Формувався він як мислитель та громадський діяч в умовах численних утисків українського руху у другій половині XIX ст., коли царською владою переслідувались як окремі діячі, так і суспільний рух у цілому. Найпомітнішими свідченнями цього стали розгром Кирило-Мефодіївського товариства (1847 р.) та нищення української культури Валуєвським

циркуляром (1863 р.) і Емським указом (1876 р.). Але, попри жорсткий тиск самодержавства, українське національне відродження у ХІХ ст. не припинялося. Навпаки, як засвідчує доля М. Драгоманова, у таких несприятливих умовах гартувався національний світогляд.

Література:

1. Горський В. С., Кислюк К. В. Історія української філософії : підручник / В. С. Горський, К. В. Кислюк. – К. : Либідь, 2004. – 488 с.
2. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. : [навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
3. Драгоманов Михайло. Біографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/bio/printout.php?id=64>.
4. Дражевська Любов. Так жила Олена Пчілка / Любов Дражевська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ridnaukraina.com/view.aspx?type=news&lang=1&nid=240&id=90>.
5. Косач-Кривинюк Ольга. Леся Українка: хронологія життя і творчості. Історія родин Косачів і Драгоманових. ХІХ століття / Ольга Косач-Кривинюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.l-ukrainka.name/uk/Studies/Kryvynjuk/FamilyHistory/19Stolittja.html>.
6. Кухар В. М. Основні чинники формування світогляду Михайла Драгоманова у дитячому та шкільному віці / В. М. Кухар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vlca_Gum/2011_10/14.pdf.
7. Міщук Р. С. Сторінки великого життя / Р. С. Міщук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/drag/drag24.htm>.
8. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : «АртЕк», 1998. – 728 с.
9. Шульга В. Магістерська дисертація М. Драгоманова / В. Шульга // Хроніка – 2000. Український культурологічний альманах. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2011. – Вип. 2 (84). – С. 419–432.